

ERMENİ SORUNU VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ FAALİYETLERİ

*(Armenian Question and First World War and After East Anatolia to
Armenian Activity)*

Yrd. Doç. Dr. Naci ŞAHİN*

ÖZET

Türkiye uzun zamandır Ermeni sorunu olarak adlandırılan bir sorunla karşı karşıyadır. Çok iyi ve rahat bir yaşam biçimi olan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nda zorunlu olarak göç ettirildiler. Türkler, binlerce yıldır Ermeni kökenli vatandaşlarına dokunmadıkları gibi tam tersine Ermeniler, özellikle doğu anadolu başta olmak üzere birlikte yaşadıkları Türklere karşı toplu soykırıma giriştiler. Bunu sadece belgeler değil, toplum vicdanı da bilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Ermeni, Soykırım, Birinci Dünya Savaşı.

ABSTRACT

ARMENIAN QUESTION AND FIRST WORLD WAR AND
AFTER EAST ANATOLIA TO ARMENIAN ACTIVITY

Turkey has been faced with a problem called Armenian problem for a long time. During I. World War, the Armenians who had a decent and an easygoing life-style were obliged to migrate. Even though Turkish people did not disturb their citizens with the origin of Armenia, quite the contrary the Armenians made genocide against Turkish people especially beginning with the ones they were living together in East Anatolia. Not only documents but also society conscience are aware of this fact.

Key words: East Anatolia, Armenian, Genocide, First World War.

***

Osmanlı Devleti bünyesinde pek çok din ve milliyetten insan barındırmaktaydı. Osmanlı vatandaşları sıfatıyla Avrupa'da bile sahip olmayan hak ve imtiyazları, doyasıya yaşayan azınlıklardan birisi olan

---

*Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, AFYONKARAHİSAR-TÜRKİYE, www.nshin@aku.edu.tr

Ermeniler, bu bağlamda kendi dini inanç ve düşüncelerini de serbestçe dile getirmekte ve yaymaktaydılar.

İmparatorlukta yaşayan diğer uluslara göre ve özellikle de aslı unsur olan Türklere göre, son derece rahat ve konforlu bir yaşam biçimleri olan Ermeniler genellikle Türkçe konuştukları gibi aralarında da bir din bütünlüğü bulunmamaktaydı¹.

Gelişen Avrupa sanayisi bu yeni üretim biçiminin hammadde ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yeni sömürge arayışları içerisine girdi. Hammadde ve pazar bulma konusunda XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde dünyada bu tür ekonomik yaşam alanlarının oldukça daraldığı görülecektir. Dünyadaki hammadde ve sömürge kaynaklarının tükenmesi büyük devletlerin dikkatlerini Osmanlı Devleti'ne çevirmelerine yol açtı.

Ekonomik çıkarlarını gerçekleştirebilmek için Avrupalı devletlerin başvurduğu bir diğer yol ise kendilerine yakın gördükleri ya da çıkarları açısından uygun buldukları azınlıkları Osmanlı devletine karşı kışkırtmak amacına yönelik politika takip etmeleriydi. Bu sinsî diplomasi ile, azınlıkların milli duygu ve düşünceleri ile dinsel öğelerini kullanarak imparatorlukta ayırmayı plan safhasından çıkartıp uygulama safhasına koydukları siyasi eylem biçimiydi. Bu olay aynı zamanda azınlık haklarını koruma adı altında büyük devletlerin Osmanlı devletine olan müdahalelerinin artmasına sebep olmuştur.

İmparatorlukta Katolikleri Fransızlar, Ortodoksları Ruslar, Protestanları ise İngilizler ve Amerikalılar kullanarak azınlık haklarını koruma bahanesi altında imparatorluğa karşı ayaklandırıdılar.

XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti büyük devletlerin seslerini kesmek amacıyla devletin tüm kurum ve kuruluşlarını düzenlemek için çaba içerisine girdiyse de bu konuda gereken kararlılık gösterilemediği için başarılı olunamadı². Bütün bu siyasal gelişmeler olurken, Anadolu coğrafyası sahip olduğu nazik ve önemli konumundan dolayı iç ve dış tehditlerin her zaman mücadele süregeldiği bir alan hüviyetinde olmuştur.

Osmanlı devletine uzun asırlar boyunca bağlılıklarını sürdüren Ermeniler bu özelliklerinden dolayı “tebâ-yı sâdıka” olarak isimlendirilmişlerdir. Tüm XIX. yüzyıl boyunca Avrupa'yı kasıp kavuran milliyetçilik akımları Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenileri de etkilemiş bulunmaktaydı.

¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, s. 126.

² Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991, s. 41.

XIX. yüzyıldan sonra ortaya çıkan gelişmeler Türk-Ermeni ilişkilerinin nazik bir dönem sürecine girdiği dönemdir. Ermenilerin Rus yayılmacı politikasının tâbiî uzantısı olarak kışkırtılması neticesinde harekete geçerek Osmanlı devleti aleyhinde örgütlenmeleri ve silahlı propagandaya girişmeleri, bu sorunu ulusal olmaktan çıkartıp, uluslar arası boyut sürecine taşımıştır. Bu durum Osmanlı devlet politikasının hem iç hem de dış siyasette oldukça zor durumlar içerisine girmesine sebebiyet vermiş olmaktadır.

Osmanlı tarihinde ilk kez “*Ermeni Sorunu*” olarak isimlendirilecek bu sorun temelde 1877–1878 Osmanlı Rus savaşı neticesinde ortaya çıkmış bulunmaktadır. Savaş sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması’nda Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasını resmen kabul etmiş bulunmaktadır. Osmanlı Devleti bununla aynı zamanda uluslararası baskıya boyun eğmiş bulunmaktaydı³.

Osmanlı Devleti’nde özellikle 1885 tarihinden itibaren planlı şekilde organize edilmiş Ermeni isyanları görülmeye başlandı. Başta İstanbul olmak üzere Anadolu’nun çeşitli yörelerinde sıklıkla rastlanan Ermeni isyanları siyasal boyutuyla kendisini ön plana çıkartmaya başladı. Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda İngiltere ve Rusya karşısında savaşa girişmesi bu devletlerin Ermenileri kışkırtmasının önünü açtı.

XIX. yüzyıl sonlarından itibaren İngiltere ve Rusya, Ermenileri destekleyen politikalarına ve dış siyasetlerine ağırlık vermişlerdir. Rus Çarlığı, yoğun Ermeni siyasi destekçiliği sayesinde etki ve kapsama alanını Akdeniz’e kadar uzatmayı hedeflemekteydi. İngiltere ise kendi himayesindeki Ermeni devleti sayesinde hem Ortadoğu’da etkinliğini artırmak ve hem de Rusya’nın güneye sarkmasının önüne geçmek istemekteydi.

³ Osmanlı Devleti’ne batılı devletlerin baskısı had safhaya varmış ve hemen hemen her istediklerini yerine getirebilecek hale gelmişti. Bununla ilgili ilginç örnekler bulunmaktadır. Adana’daki hapisanede bulunan Ermenilere yetkililerin hukuki ölçülerde davranmadıklarından dolayı, bu konuda daha adil davranılmasını isteyen İngiliz Elçiliği’nin gönderdiği muhtıranın adliyeye iletilmesini Osmanlı hükümeti sağlamış ve "Ermeni meselesi"nden dolayı tevkif edilen gerek müslüman ve gerekse Ermenilerin "af"la tahliye edildiğinin İngiliz elçiliğine bildirildiği anlaşılmaktadır, bağımsız bir devletin batılı devletlerin egemenliğini kabul eder pozisyonda oluşunun bir göstergesidir. Bkz., **Başbakanlık Osmanlı Arşivi=B O A. HR. SYS.** Ds.2792-Gl. 70; Başka bir belgede ise hıristiyanlar ile ilgili uygulamaları kapsamında tehlikeli olduğunun, İngiliz konsolosluğu tarafından Osmanlı hükümetine bildirilmesinden sonra yerine başka birinin atanması istenen Birecik Belediye Reisi Ahmet Efendi’nin görevden alınmasını isteyebilecek kadar ileri gidip Osmanlı Devletinin içişlerine müdahale edebildikleri görülmektedir. Bu durum uluslar arası alanda Osmanlı Devleti için ciddi anlamda prestij kaybına sebep olmuş bulunmaktaydı. Bkz., **B O A. HR.SYS.** Ds. 2792-Gl.70. Ayrıca ıslahat adı altında batılı devletler sık sık Osmanlı devletinin içişlerine karışmaktaydılar. Bkz. **B O A . HR. SYS.,** Ds. 2826-Gl.24.

Sadece Osmanlı devletinde değil, Osmanlı devleti dışında da örgütlenme sürecine girişen Ermeniler⁴ kurmuş buldukları siyasi ve askeri “*terör çetesi*” örgütleriyle ileride siyasi temelleri atılmak üzere karar verilen anadolu Ermeni devleti’nin ilk kuruluş aşamalarını gerçekleştirmeye yönelik hareket ve eylemler içerisindeydiler.

Hınçak⁵ ve Taşnak⁶ Anadolunun doğusunda bağımsız bir Ermeni devleti kurmak⁷, ermenileri uluslararası düzeyde örgütleyerek dünya kamuoyunun desteğini sağlamak, maddi destek sağlayarak silahlı yardım sağlayacak “*ermenî terör çeteleri*”nin kurulmasına önyaklık yapmak gibi temel amaç ve hedeflerin peşinde koşmaktaydı. Yıllar yılı birlikte yaşadıkları Türklere karşı revâ gördükleri insanlık dışı uygulamalar neticesinde o güne kadar dünya tarihinin görmediği ölçüde büyük vahşet ve soykırımlara girişen “*ermenî terör çeteleri*” bu uygulamalarını “tehcir” adı verilen ve Türk Milleti’nin ayakta kalma ile yok olma mücadelesi aşamasına zorunlu olarak getirildiği büyük göç’e kadar sürdürdüler. Eğer bu zorunlu göç yapılmamış olsaydı ermeniler Türk Milletini top yekün ortadan kaldıracaklardı. Bu bağlamda kundaklama, ateşe verme ve topyekün ortadan kaldırma gibi hareketler yoğunlaştı⁸. Bu tehcir hareketi olmamış olsaydı özellikle vurgulamak gerekir ki, muhtemelen anadolu’da Türkler şimdi hayatta bulunmayacaklardı.

“*Ermeni terör çeteleri*”nin bundan sonraki aşamalarda da boş durmadıkları, baskı ve şiddet politikalarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Dikkati çeken bir olay, Osmanlı bankası baskınına karışan ve banka çalışanı oldukları tespit edilen Ermenilerin işten çıkartılmaları üzerine bankanın

⁴ Kamuran Gürün, **Armenian File**, London 1983, s. 122-123.

⁵ 1877 yılında İsviçre merkezli kurulmuş, merkeziyetçi ve sosyalist bir komite idi. Silahlı propagandaya giriştiği gibi binlerce masum Türk’ün öldürülmesinden birinci derecede sorumlu idi. Sosyalizmi benimseyen, Marksist niteliklere sahip olup anadolu’da bağımsız bir Ermenistan kurulmasını istemekteydi. Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement**, Los Angeles 1963, s. 104.

⁶ 1890 tarihinde Tiflis’te kurulmuş olup Rusların bu örgütün kurulmasında birinci dereceden yardımı bulunmaktaydı. Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği (Taşnaksutyun)adı altında daha sonra faaliyet alanını genişletmiş bulunmaktaydılar. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, s. 136.

⁷ Ermeni isyanlarını planlı hale getiren olaylar zinciri bu bağlamda ilk Ermeni isyanlarının ortaya çıkmasının başlangıcını oluşturdu. Rusya Ermenilerinin, Çar Alexander-III tarafından Ruslaştırılmak istenmesi Türkiye Ermenilerinin tam bağımsız ve müstakil bir Ermenistan kurmak istemelerinin temel unsurunu oluşturdu. Bkz., Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1963, s. 68.vd.

⁸ Ermeni teröristler bu bağlamda planlı hareket etmekteydiler. Yenicekele Ermenilerinin Sarı Mollalı köyünden Kara Ahmet ve Süleyman isimli şahısların kundaklamaları gibi hadiseler artık bireysel değil, sıklıkla rastlanılan olaylardandır. Bkz., **B O A. HR. SYS.** Ds. 2791-Gl. 50.

direktörünü tehdit eden Ermeniler gerisin geriye bu kimselerin işe alınmalarını talep etmişler ve zor kullanmışlardır.⁹

Bu gelişmeler olurken Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin ilk başkaldırılarının doğu anadolu bölgesinde yapılması dikkat çekicidir. 1862 yılında çıkan Zeytun ayaklanması bu bağlamda ilk planlı ayaklanma niteliğindedir. 1890 yılına gelindiğinde ise Erzurum Ermenilerine Çarlık Rusya'sından önemli ölçüde silah, malzeme ve mühimmat getirilmiş, bunlar Ermenilere ait kiliselerde muhafaza altına alınmıştı¹⁰.

Doğu Anadolu bölgesinde planlı isyan hareketlerini içten içe düzenleyerek ve örgütleyerek doğu anadolu'da gelecekte muhtemel bir Ermeni devleti kurmak için ön hazırlık yapmak üzere hazırlayan “*Ermeni terör çeteleri*” sudan bahanelerle isyan hazırlıklarına girişmekten kaçınmadılar. Milliyetçilik duyguları öyle ileri boyutlarda seyretmekteydi ki kapı komşusu olan Türk ve Kürtlere karşı kırım hareketine girmekten kaçınmadılar. Esasında bu bağlamda Ermeniler için Türk ve Kürt farketmiyor onlar için müslüman olması yetiyordu. Yabancı devletlerin doğu anadolu'daki her olaya müdahalesine sıcak yaklaşan “*ermenî çeteleri*” yabancı konsolos ve diplomatların her müdahalesinde yeniden cesaretlenme fırsatı buldular. Gözlerini kan bürümüş bu terör çeteleri her fırsatı değerlendirmekten de geri kalmadılar. Nitekim İngiltere'nin 1893 tarihindeki Van konsolosunun Ermenilerle meskun bölgelerde- ki sayıları hiçbir zaman yeterli çoğunluğa sahip değildi- inceleme yapması “*ermenî çeteleri*”ni cesaretlendirdiği gibi, Bitlis'in Sason ilçesinde önlere gelen müslüman halkı insafsızca katlettiler.

“*Ermeni terör çeteleri*”nin bu şekilde ortaya çıkarak katliam yapmalarına rağmen Ermeni Patrikliği son derece insafsız şekilde Osmanlı merkezi hükümetine saldırmakta ve onu tüm dünya kamuoyu önünde küçük düşürmeye çalıştığı gibi, bu şekilde büyük devletlerin Osmanlı devletinin içişlerine karışmasına imkan tanımış da olmaktadır¹¹. Olaylar üzerine Osmanlı merkezi hükümeti karşı tedbir ile olayları bastırdıysa da doğal bir süreç olması ve nefsi müdafa etmesini ifade eden bu olaylar batı kamuoyunda her zamanki gibi taraflı bir şekilde Ermeni katliamı yapılmış gibi lanse edilip proveke edilmeye başlandı. Bunu ermenilerin 1904 yılında bastırılan II. Sason isyanı takip etti.

Osmanlı devleti Ermenilerin planlı katliam hareketlerini göstermek için bölgeyi yabancı gözlemcilere açtı. Buna rağmen Ermeniler terör hareketlerinden vazgeçmediler. Osmanlı sultanı Abdülhamit-II batılı

⁹ B O A . Y . PRK . ML . Ds . 16-Gl . 35 .

¹⁰ Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, İstanbul 1988, s. 458.

¹¹ B O A . HR . SYS . Ds . 2846-Gl . 18 .

devletlere verdiği söz gereğince doğu illerinde ve özellikle de Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapılmasını kabul etmişti. Ancak Osmanlı Hükümeti ne kadar iyi niyetli ve insancıl davranırsa davranırsın batılları memnun edememekteydi¹². Islahatların savsaklandığını ileri süren Ermeniler İstanbul'da baskınlar düzenleyip,¹³ bunun devamında Babialı ve Galatasaray Mektebine bombalı saldırılar düzenledikleri gibi, Osmanlı bankasında bomba taşıyan bir Ermeni çetesi yakalandığı gibi, Ermeni terör hareketlerinin hızlı bir ivme kazandığı görülmektedir¹⁴.

Bu ve benzeri türden olaylara Rusya o kadar çok arka çıkıp destek vermekteydi ki, Osmanlı bankası baskınında yaralanan Ermeni terörist Karabet ve arkadaşlarını¹⁵ hastahanedeki ziyaret etme cesaretini gösteren Rusya sefiri ve sefirin tercümanı kendisine iyi bakılması yolunda isteklerini dile getirmişler gerekirse Malta'ya götürüp tedavisini yaptıracaklarını ifade etmişlerdir. Rusya sefiri resmi söylemleriyle Osmanlı devletinin içişlerine karışma hakkını kendisinde bulmaktaydı¹⁶. Bu durum Osmanlı devletinin egemenlik haklarının ihlali anlamına gelmekteydi. Osmanlı hükümeti insancıl bir tutumla Osmanlı bankasında görev yapan diğer Ermenilerin bu olaydan dolayı sorumlu tutulamayacağına karar vermiş gerek yurtdışına gerekse işlerine son verilip memleketlerine gönderilmelerini insani bulmamış ve olağan şekilde görevlerini yapmalarını uygun bulmuştur¹⁷. Bu olay sonrasında Osmanlı hükümeti benzer olaylara meydan vermemek üzere güvenliğin artırılmasına yönelik çalışmalarını da artırmıştır¹⁸.

Her ne kadar Osmanlı merkezi hükümeti, çıkan olaylarda çok yumuşak bir üslûpla hareket etmekteyse de batılı devletlerin çok sık

¹² Pester Lloyd Osmanlı Hükümetinin Ermeniler için çıkarttığı genel affın yinede istenilen düzeyde olmadığını savunmuştu. Kısmi bile olmayan ve genel nitelik taşıyan bir afftan bile memnun olunmaması Ermenilerin ne kadar insafsız ölçülerde olduklarında en temel göstergesidir. **B O A . HR. SYS.** Ds. 193-Gl. 14.

¹³ Ermenilerin dikkatleri kendi üzerlerine çekmek için giriştikleri bu baskında baskını düzenleyenin "...Rusya'dan gelen Karabet nâm kimesne olduğu..." **B O A . Y. PRK. PT.**, Ds.10-Gl.80.; Baskını düzenleyen anarşistler konusunda ayrıca bkz., **B O A . Y. PRK. HR.**, Ds. 22-Gl. 22.

¹⁴ **B O A . Y. PRK. PT.**, Ds. 15-Gl. 158; **B O A . Y. PRK. PT.**,Ds. 15-Gl. 137.

¹⁵ Osmanlı bankası baskını sırasında bankayı basan Ermeni terör çetesi mensupları yaralanmışlar bir süre tedavi gördükten sonra taburcu olmuşlar ve haklarında resmi işlem yapılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin büyük devletlerin baskısıyla bu çeteciler hakkında esaslı işlem yapmaktan alıkonulduğu anlaşılmaktadır. Yani yaptıkları bir anlamda yanlarına kâr kalmıştır. Bkz., **B O A., A. MKT. MHM.**, Ds. 628-Gl. 42.

¹⁶ **B O A Y.PRK. ZB.** Ds. 18-Gl. 10.

¹⁷ **B O A . A. MKT. MHM.**, Ds. 628-Gl. 33. Ayrıca olaydan sonra aktif faaliyet gösterip Osmanlı Bankası'nın kurtarılmasında yoğun hizmeti geçen Maksimof'a nişan verildiği ve bu nişanın düzenlenen bir devlet töreniyle verildiği hakkında; **B O A Y..PRK.TŞF.** Ds. 4-Gl.92.

¹⁸ **B O A . A. MKT., MHM.**, Ds. 628-Gl. 15.

müdahaleleri neticesinde olaylar çoğu yerde çığırından çıkmaktaydı¹⁹. İşin asıl ilginç yanı batılı devletlerin bu kışkırtmaları neticesinde Ermeniler çok daha aşırı talep ve isteklerle ayaklanmaların içerisinde yer almaktaydılar. Gerginleşen ortam içerisinde Osmanlı sultanı Abdülhamit-II'ye suikast düzenlenmesi²⁰ Ermenilerin tüm dünya kamuoyunun dikkatini anadolu'ya çekmesi açısından dikkat çekicidir ki ermenileri destekleyen ve yolla Türk vatanının parçalanmasını arzu eden devletlerin isteği de bu yöndeydi.

Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlık talepleri Amerikan Ermenileri tarafından da şiddetli şekilde desteklenmiş bulunmaktaydı. 1915'li yıllara gelindiğinde Amerikan Ermenilerinin sayısı 55.000'li rakamlara ulaşmış bulunuyordu²¹. Robert Stein tarafından yazılarak Amerika Birleşik Devletleri'nde Ulusal Coğrafya Derneği'ne sunulan ve Hırand Garabet isimli bir Ermeni'nin gözlemlerine dayanan bir kitapta Garabet, burada "*Türkiye Ermenilerinin Durumu*" başlıklı bir yazı kaleme alarak Türkiye'deki Ermenilerin ilk dönemlerde Hıristiyan iken Protestanlık mezhebini tercih yoluyla seçtiklerini ancak bunun şimdi pişmanlık derecesine varan bir gelişme arasında sayıldığı Amerika Birleşik Devletleri Ermeni'lerinin Anadolu Ermenileri'nin siyasi bağımsızlığını ele geçirmesinin zorunlu bir hareket olacağını içeren yazısı geniş yankı uyandırmış ve hareketin Amerika Birleşik Devletleri'nden yansıyan görüntüsünü göstermesi açısından oldukça dikkati çekici bir yazı olmuştur.

Amerika'ya gelen Ermeniler, Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi ve bu bağlamda diplomatik gücünü kullanarak Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını artırmışlar ve Anadolu'da yaşayan Ermenilerin siyasi ve askeri terör faaliyetlerini yoğun biçimde desteklemişlerdir²². Amerika Birleşik Devletleri dünya siyasetinde İngiltere'den sonra ağırlıklı bir konuma yükselmeyi hedeflemiş, bu bağlamda Amerikan Ermenilerinin baskı ve

¹⁹ Batılı devletlerin parlamentolarında Anadolu'da durum hakkında sık sık açıklayıcı bilgiler verildiğine ilişkin bir örnekte Avusturya Hükümeti Dışişleri bakanı Kont Gouchowski'nin Avusturya Parlamentosu bütçe komisyonunda gerek Ermeniler ve gerekse Anadolu'da yaşayan Hıristiyan unsurlar hakkında ayrıntılı bilgi vermesi dikkat çekicidir. bkz., **B O A . HR. SYS.** Ds. 216- Gl. 43.

²⁰ Yedi kişilik bir Ermeni grubunun suikast amacıyla İstanbul'a hareket ettiklerine dair bkz. **B O A., HR. SYS.** Ds. 2759-Gl. 68.

²¹ Robert Mirak, "Armenian Emigration to the United States to 1915", **Journal of Armenian Studies**, I/I, 1975.

²² Amerika Birleşik Devletleri'nde etkinliğini sürdüren Ermeni lobisi, kendisini son derece masumane olarak gösterme yolunu tercih etmekte ve bu bağlamda Amerikan kamuoyunun sempatisini kazanmak istemektedir. Harbord, James G. **American Military Mission to Armenia**, New York 1920, s. 20.

çalışmaları neticesinde Anadolu Ermenilerine karşı olan ilgi ve yakınlıklarını artırmışlardır²³.

Anadolu Ermenileri ise batıların bu yöndeki çalışmalarından destek bularak bu ülkelere sığınmak suretiyle, Osmanlı devletini dünya kamuoyu önünde küçük düşürmek için ne çaba gösterilmesi gerekiyorsa göstermişlerdir²⁴.

Amerikan Ermenileri'nin Anadolu'daki faaliyet alanlarını genişletmek amacıyla Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ortaya çıkan örgütlenmiş "*ermenî terör çeteleri*"ne destek vermek amacıyla sıklıkla Osmanlı Devleti toprakları içerisine giriş-çıkış yaptıkları gözlenmektedir²⁵. Amerikan vatandaşı olan ancak Osmanlı Devleti topraklarına giriş-çıkış yapan Ermeniler, Osmanlı devleti topraklarında giriştikleri terör hareketlerinden dolayı başları belaya girdiğinde Amerikan kanunlarına sığınmak suretiyle bir yerde çifte vatandaşlık haklarını kullanıyorlar ve yargılanma sürecinden kurtuluyorlardı. Çünkü Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1830 tarihli antlaşma metniyle Osmanlı Ermenileri diğer devletlerin yararlandığı vatandaşlık haklarından yararlanma hakkını elde etmişlerdi.

Bir nevi çifte tabiyet hakkı kazanan Ermenilerin Anadolu coğrafyasına her girişlerinde Ermeni terör örgütleriyle ilgili bağlantıları ve Türklere karşı soykırıma yönelen Ermenilerin Amerikan vatandaşlığından dolayı cezalandırılmaz hale geldiği anlaşılmaktadır.

Sadece bununla değil başka bölgelerde yaşayan Ermenilerin Anadolu'daki Ermenilere yardım toplamak maksadıyla zaman zaman toplandıklarına ve yardım topladıklarına da şahit olunmaktaydı²⁶.

Rus generali Mayewsky'nin ifadesiyle, Türkler, hiçbir zaman hakim oldukları kavimlerin dini ve milli meselelerine müdahale etmemişlerdir.

²³ Jeremy Salt, "The Narrative Gap in Ottoman Armenian History", *Middle Eastern Studies*, 39/I, 2003, s. 22.

²⁴ Vahram Bey isimli bir Ermeni terör çetesi üyesinin eşiyle birlikte kendisini prens ve prenses olarak tanıtp, bu sahtekârlığını Ermeni siyasi amaçları için vesile olarak kullandığı anlaşıldığından Viyana sefiri Sadullah Paşa'nın Viyana hükümetini bu sahtekarlığın önlenmesi için uyardığına şahit olmaktayız. Bkz., **B O A HR. SYS.**, Ds. 2744-Gl. 8(13.11.1890).

²⁵ Leland Gordon, "The Turkish American Controversy over Nationality", *American Journal of International Law*, 25/IV, 1931.; Ermeni teröristlerin siyasi propaganda maksadıyla yurtdışından içeriye beraberlerinde bu propagandanın siyasi dokümanlarını da getirdiklerine dair olarak bkz., **B O A., HR. SYS.** Ds. 2766-Gl. 73.; Hagi Artin isimli Ermeni sıklıkla yurtdışından içeriye girip beraberinde zararlı propaganda malzemeleri getirmekteydi.

²⁶ Marsilya Ermenilerinin onca propagandasına rağmen toplandıklarında aralarında cüz'i bir rakam topladıklarına ilişkin **B O A. HR. SYS.** Ds.2749- Gl.17.

Hıristiyan okulları hiçbir şekilde kontrole tabi tutmamışlardır. Bu idare şekli ise Türklerin hakimiyeti altındaki kavimlerin milli ve dini duygularının gereğinden fazla gelişmesine yol açmıştır. Zira belirli bir noktaya kadar gelişen bu milliyetçilik fikirleri ister istemez isyana yol açmıştır²⁷.

Batılların her fırsatta istisnasız olarak ortaya attıkları Türklerin Ermenileri imha etmeye çalışması iddiası tamamen yersizdir. Eğer böyle olsaydı, kendilerininkinden başka hiçbir cemaat Türklerin arasında yaşayamaz ve onlarla birlikte olan diğer aşiretlerin ya bir lokma ekmek bulabilmek için muhtaç durumda bulunmaları ya tamamen köleliği kabul etmeleri ya da toplu halde göç etmeleri gerekirdi. Halbuki bu durumların hiçbirisini görmek mümkün değildir. Aksine doğu vilayetlerini yakinen bilen herkes kabul eder ki bu bölgelerde Hıristiyanların oturduğu köyler, her yönden Türklerinkinden daha zengin ve daha müreffehdir. Daha prensipli çalışabilen Hıristiyan köylerinin yani Ermeni halkının Türklere nazaran daha rahat bir hayatları vardır²⁸.

Şayet Avrupalıların iddia ettikleri gibi Türkler eşkıya ve hırsız olsalardı, Ermeniler 1896'ya kadar devam eden müreffeh hayatlarına asla sahip olmazlardı. Bu bakımdan 1895'e kadar Ermenilerin maruz kaldığı öne sürülen sıkıntılar, son derece mübalâğayla uydurulmuş bir efsaneden başka bir şey değildir²⁹.

Doğu Anadolu'da Türk-Kürt çatışması yaratıp bundan yararlanarak bölgenin bütünüyle "*Ermeni çeteleri*"nin eline geçmesi için bazı sansasyonel haberlerinde sıklıkla yayınlandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birisinde, 1500 Kürt'ün Erzurum'u işgal ettiği gibi ermenileri rahatsız edecek derecede faaliyet içerisinde buldukları gibi asılsız haberlerin sıklıkla çıkartıldığı ve bu haberlerin belirgin oranlarda artış kaydettiği görülmektedir³⁰.

"*Ermeni çeteleri*"nin silahlı boyutta modern silahlar kullandıkları ve bununla Türk askeri birliklerine saldırma cesareti gösterdikleri de gözden kaçmamaktadır. Bu bağlamda Ermeni ihtilalcilerinin muhasara ettiği bir

²⁷ Mayewsky, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, (Türkçeye çeviren:Azmi Süslü), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986, s. 72.

²⁸ Bu rahat yaşam biçimine rağmen İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın özellikle doğu Anadolu'da ıslahat istemelerine ilişkin ısrarlı istekleri için bkz., **B O A., HR. SYS.** Ds. 2822-Gl. 1.

²⁹ Mayewsky, **a.g.e.**, s. 80; Ayrıca bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız, Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", **Atatürk Yolu**, I, Ankara 1998.; Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika**, Arba Yayınları, İstanbul 1991.; Hasan Tahsin Fendoğlu, "Ermeni Probleminin Doğusunda Amerikan Protestan Misyonerlerinin Rolü", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003.

³⁰ **B O A. Y..PRK.TKM.** Ds. 36-Gl.44.

Türk taburu kurtarılmıştır³¹. Bunlara ilave olarak Erzurum'daki Ermenilerin bu arada diğer ateşli silahlar yanında düzenli olarak kılıç talimi yaptıkları da gözden kaçmamaktadır³².

Hıristiyan misyonerlerin Osmanlı Devleti topraklarındaki çalışmalarını süreklilik arz etmiş zaman zaman bölgedeki misyonerleri vasıtasıyla Anadolu'daki ve geniş bağlamda Osmanlı Devleti coğrafyası sınırları içerisindeki çeşitli dinlere ve azınlıklara ait istatistiki bilgilerin belli zaman periyotlarında merkeze gönderilmesini sağlamışlardır³³.

İller	Müslim	Ermeni	Rum	Diğer	Total
Van	179.330	67.792	-	53.000	300.122
Erzurum	673.251	136.618	4.846	18.000	832.755
Bitlis	309.909	119.112	-	12.176	441.287
Diyarbakir	492.101	73.220	1.935	70.012	637.274
El-Aziz	446.379	87.846	971	14.751	549.947
Sivas	939.732	151.674	75.324	10.978	1.177.708
Trabzon	921.384	40.237	161.574	2.716	1.125.911
Urfa	149.384	18.370	-	1.441	169.195
Total	4.221.600	694.875	244.650	183.074	5.234.199

Tablo-1 1914 yılında doğu Anadolu vilayetlerinde nüfus³⁴

VİLAYET	YIL(1893)
Sivas	116.545
Erzurum	101.138
Van	60.448
Bitlis	101.358

³¹ B O A. Y..PRK.TKM. Ds. 36-Gl.44.

³² B O A. A. MKT.MHM. Ds. 535-Gl.17.

³³ A.L. Tibawi, *American Interest In Syria*, Clendon Press, Oxford 1966, s. 14-15.

³⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Üçüncü Adam-Enver Paşa*, c. III, Ankara 1972, s. 92.

Harput	73.178
Diyarbakır	46.823
Toplam	

Tablo.2 Doğu Anadolu Bölgesi 1893 yılı Ermeni nüfusu³⁵

VİLAYET	YIL(1914)
Sivas	143.406
Erzurum	125.657
Van	67.792
Bitlis	114.704
Harput	76.070
Diyarbakır	55.890
Toplam	

Tablo.3 Doğu Anadolu Bölgesi 1914 yılı Ermeni nüfusu³⁶

Yukarıdaki tabloya baktığımızda görülecektir ki, Ermeniler yaşadıkları doğu Anadolu coğrafyasında hiçbir tarihte nüfus ekseriyeti sağlayamamışlardır.

Osmanlı hükümeti, 11 Nisan 1331(24 Nisan 1915) tarihine kadar yani seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar, Ermeni komitecilerinin çıkarttıkları isyanlara karşı, yalnız mahalli ve mevzii tedbirler almakla iktifa etti. Van'ın düşmesi ve Rus ordusunun doğu illeri üzerine yürümeleri sırasında bilhassa öncülük eden Ermeni gönüllü intikam alayları tarafından İslam halk merhametsizce doğranıyordu. Hükümet Ermeni patrikliğine, Ermeni mebuslarına, komite başkanlarına, "*ordu vatan müdafaasıyla uğraşırken isyanlara, taarruzlara yoketmelere devam olunursa*" şiddetli tedbirler alınacağını bildirdi. Bu arada dikkatle ele alınması gereken bir nokta Osmanlı vatandaşı olan Türk vatanına ve devletine bağlı duyarlı ermenilerinde bulunmuş olmasıydı.

³⁵ Kemal H. Karpat, **Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics**, Madison University of Wisconsin Press 1985, s. 148

³⁶ Karpat, **a.g.e.**, s. 188.

Osmanlı Devleti aleyhinde planlı isyanlarına karşı Osmanlı vatandaşı olan ve Türk devletine bağlı duyarlı Ermeni vatandaşları isyanlara karışan ermenilerin yanlış yaptıklarını ifade etmekten geri durmamış ve bu bağlamda Osmanlı hükümetine gereken yardımda bulunmuştur. Ohannes Karabetyan isimli bu Osmanlı vatandaşı Ermeni isyancılarının İskenderiye'den yola çıkarak İstanbul'a geleceklerini bildirmişti³⁷.

Esasen Ermeni sorununda Ermeni terör çeteleri mensupları ile Türk vatanına bağlı sorumlu Ermeni yurttaşlarımızı birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan duyarlı ve sorumluluk sahibi Ermeni yurttaşlarımız, bu tür terör faaliyetleri içerisinde yer almadıkları gibi³⁸, Osmanlı hükümeti de bu konumda olan vatandaşlarının gerekli güvenliğini sağlayarak huzur içerisinde yaşamaları için elinden gelen tüm imkanlarını kullanmış bulunmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde Rusların Erzurum'un Hasankale ilçesinde iki bin müslüman'ı katlettikleri bununla yetinmeyip, Erzurum'da dokuz kişiyi idam ettikleri gibi on dört yaşına kadar olan erkek nüfusu katliam amacıyla bilinmeyen bir yere götürdükleri anlaşılmaktadır³⁹.

Erzurum Vilayetinde ikiyüz kadar kadın ve çocuk Ermeniler tarafından öldürülerek, cesetler Mahforan Deresi mevkiine atılmış vaziyette bulunulmuştur. Yine aynı dere mevkiinde yaklaşık on bin müslüman'ın katledildiği, Erzurum valiliğinin telgrafından anlaşılmaktadır.

Ermenilerin, Erzurum civarında Aşkale, Tercan, Narman, Ilıca, Tavuskent civarındaki katliamları'da diğerlerinden geri kalmamıştır. Ermeniler ağır silahlar kullanmaktan da çekinmemişler, kullandıkları bu ağır silahları Ruslardan elde etmişlerdir. Bin bir cefa ve sıkıntı ile Anadolu'ya Rusların zulmünden kaçıp gelen muhacirlerde yerleştirildikleri yerleşim alanlarında Ermenilerin zulmünden kurtarılamamışlardır⁴⁰.

Kaçıp kurtulmak üzere başka yerleşim birimlerine giden ahalininde bu zulümlerden kurtarılamadığı, Ermenilerin yerli Ermenilerden aldıkları istihbari bilgiler neticesinde Ermeni zulmünden kaçarak muhacir durumuna

³⁷ B O A. HR. SYS. Ds. 2780-Gl. 22.

³⁸ Aslen Anadolu Ermenilerinden olan ve Amerika Birleşik Devletleri'nin New York eyâletinde yaşayarak Osmanlı endüstri ürünlerini pazarlayan Tavşancıyan ve arkadaşlarından bir grubun Osmanlı devleti aleyhinde gelişen ayrılıkçı hareketin içerisinde yer almadıklarına ve yurtdışında Osmanlı devleti aleyhinde faaliyet göstermeyen Anadolu Ermenilerinin mevcut olduğuna dair B O A. HR. SYS. Ds. 2735-Gl.13.

³⁹ B O A HR. SYS. Ds. 2872-Gl.2-9-11-17.

⁴⁰ B O A HR. SYS. Ds. 2872-Gl.2-9-11-17.

düşen insanların katliamında önemli roller aldıkları gözden kaçmamaktadır⁴¹.

Ermenilerin birinci dünya savaşı öncesi, savaş dönemi ve sonrasında anadolu coğrafyasında terör estirdikleri, hâl böyle iken Ermenilerin Türkler tarafından soykırıma uğratıldığı şeklindeki iddialar⁴² oldukça gülünçtür.

Ermeni toplumunun Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde ne kadar rahat, güven ve emniyet duyguları içerisinde yaşadıklarını göstermesi açısından şu satırlar ilgi çekicidir;

“...Ermeni toplumu Türkiye’deki günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Zira hizmet etmekten ziyade yönetmeye alışmış Türkler, sanayinin bütün dallarını Ermenilere bırakmışlardı. Dolayısıyla Türkiye’deki bütün bankerler, tüccarlar, mekanikler hep Ermeni idi. Ayrıca müslümanlar ile aralarında his benzerliği ve menfaat birliği mevcuttu. Çünkü, aynı bölgede bulunmaları nedeniyle duyguları ve gelenekleri aynıydı. Dolayısıyla, Türklerle rahat uyum sağlayarak onların güvenini kazanmışlar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun en nüfûzlu toplumu haline gelmişlerdi. Ermenilere borçlu olmayan bir tek paşa veya yüksek rütbeli memur bulunmazdı. En fakir köylü bile ektiği tohumun bedeli için Ermenilere borçlanırdı. Öyleki, Osmanlı onlarsız bir tek gün dahi yaşayamazdı. Bunu gören Rusya, Türkiye’yi çökertmek için Ermeni toplumunu kazanmaya çalışmıştır. Nitekim, 1828’de Erzurum’u aldıklarında bölgedeki Ermenileri şiddet hareketlerine teşvik etmişlerdir. Sonuçta, Ruslar giderken Ermenilerde Ruslarla birlikte gitmek zorunda kalmışlardır...”⁴³.

Tüm uyarılara rağmen Ermeni terör çeteleri faaliyetlerine şiddetle devam ettiler. Ermeniler tarafından Rus ordusu yaklaşınca elbirliği edip Van’ın düşürülmesi, Bitlis, Muş Erzurum, Bayazıt (Doğu Beyazıt), Zeyton(Süleymanlı), Sivas çevresindeki isyanlar ve saldırımlar üzerine hükümet orduyu korumak için harekete geçmek zorunda kaldı.

Enver Paşa’nın; Bitlis, Halep ve Dört Yol’da Ermenilerin jandarmalara saldırımları, Kayseri’de Ermenilerin evlerinde yapılan aramalarda çeşitli dillerde şifre grupları ve bombalar bulunması ve onların ayaklanma hazırlığı içinde bulunmaları nedeniyle bir ayaklanma halindeki Ermenilerin bu eylemlerine karşılık komutanların görev ve yetkilerini belirten emrini

⁴¹ B O A HR. SYS. Ds. 2872-Gl.2-9-11-17.

⁴² A. Sarkisyan, “Genocide in Turkey”, **History of the World War**, c.III/16, London-Eylül 1970.

⁴³ O. Oscanyan, **The Sultan and His People**, New York 1857, s. 353-354. Nakl., Kamuran Gürün, “Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır”, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, İzmir 1983, s. 16.

yayınlamak zorunda kaldı⁴⁴. Muş ve Bitlis'te meydana gelen Ermeni olaylarının yaygınlaşmaması, düşman devletlerin karışıklıklar çıkarmak için Ermenileri kullanmak istedikleri, dolayısıyla gerekli önlemlerin alınması konusunu belirten bir şifre telgraflar dönem içerisinde çok sıklıkla kaleme alınmaktadır⁴⁵.

Kars ve Ardahan civarında öldürülen erkeklerin otuz bine vardığı, evlerin yakıldığı, kadın ve çocukların perişan halde oldukları, Ermenilerin kasden esir düştükleri, sonra kaçarak elde ettikleri bilgileri Ruslara aktardıkları, bu hususta ihtiyatlı davranılmasının gerektiği, özellikle resmi kanallardan vurgulanmakta ve esirlerimize iyi davranılması için İtalya Sefareti nezdinde girişimde bulunulmaktadır⁴⁶. Kadın ve çocukların dağlarda perişan halde buldukları Kars ve Ardahan civarındaki bu olaylar üzerine ve bu hususta tarafsız devletler nezdinde gerekli girişimlerde bulunulmasına dair Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı'ndan Hariciye Nezâreti'ne tezkire gönderilmiştir⁴⁷.

Osmanlı Devleti 11 Nisan 1331 (25 Nisan 1915) tarihine kadar, yani seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar, Ermeni isyanlarına karşı yalnız mahalli ve özel tedbirler almakla yetindi. Van'ın düşmesi ve Rus ordusunun doğu illeri üzerine yürümesi sıralarında, özellikle öncülük eden Ermeni gönüllü Alayları tarafından müslüman halk, merhametsizce yok ediliyordu. Hükümet Ermeni patrikliğine, Ermeni milletvekillerine, komite reislerine; vatan savunması için uğraşılırken isyanlara, saldırılara, cinayetlere devam olduğu takdirde şiddetli tedbirler alacağını bildirdi. Bu tenbihata rağmen Ermeni faaliyetleri bütün şiddeti ile sürüyordu. Ermeniler tarafından Van'ın düşürülmesi, Bitlis, Muş, Erzurum, Doğu Beyazıt, Zeytun(Süleymanlı), Sivas bölgelerindeki isyanlar ve saldırılar üzerine hükümet orduyu ve milleti korumak için harekete geçmek zorunda kaldı.

Narman, Tortum ve yörelerinde 1877-1878 savaşıdan beri Ermenilerin yaptığı mezalimle ilgili Tortum Askeralma Başkanı'nın bir rapor gönderdiği ve raporda ermenilerin yaptıkları mezalimin boyutu ortaya çıkmaktadır⁴⁸.

Van İsyanı'nın patlak vermesi üzerine, bu olayları başlatan ve Ermenileri silâhlandıran komite yuvalarını dağıtmak için Dâhiliye Nezâreti'nin, vilâyetlere ve mutasarrıflıklara bir genelge yollayarak Ermeni komitelerinin kapatılmasıyla, belgelerine el konulmasını, liderleri ile

⁴⁴ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi=A.T. B. D.**, 85-1999(25.02.1915).

⁴⁵ **A. T. B. D.**, 85-2001.(27.02.1915)

⁴⁶ **B O A., HR. HU.** Ds.122-Gl. 6(06.03.1915)

⁴⁷ **B O A., HR. HU. KR.** Ds.122-Gl.4(21.03.1915)

⁴⁸ **A.T.B.D.**, 85-2019(03.04.1915).

zararlı faaliyetleri bilinen Ermenilerin tutuklanmasını, bunlardan buldukları yerlerde kalmaları sakıncalı görülenlerin uygun yerlerde toplanmasını ve tutuklananların askeri mahkemelere sevkini istemesi.⁴⁹

Savaşta olunmasına rağmen, faaliyetlerine serbestçe devam eden komite merkezleri 25 Nisan'da hükümet tarafından kapatıldı. Komite reisleri ve tahrikçileri tutuklandı. Rusların Ermeni ayaklanmasından yararlanarak Kotor'u işgal ettiği, İran'daki Ermeni çetelerinin de Van'da isyan eden Ermenilerin yardımıyla kente girecekleri haber alınmaktaydı.⁵⁰

Osmanlı Hükümeti 24 Nisan 1915'de hâlâ yurdumuzda serbest çalışan Taşnaksutyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak ve Ramgavar adlı komite merkezlerini kapattı. Ermeni başkanlarını ve kışkırtıcılarını tevkif ettirdi. Erzurum mebusu Karakin Pastırmacıyan gibi Van mebusu V. Papazyan ile Muş'lu çetebaşı Rupen'de kaçarak Rus ordusunun hizmetine girdi.⁵¹

Amerika'da yayınlanan *Aspares* gazetesinin Ermeni çete reisi Antranik'in 1.200 fedaisi ile birlikte Azerbaycan'da Rus Komutanı Çernoroyof'un tümeni'ne katıldığını ve Amerika'daki Ermenilerden parasal yardım gördüğünü belirten haberi bu bağlamda önemlidir.⁵²

Sivas, Van, Erzincan, Erzurum ve yörelerinde Ermeni Patrikliği'nin Ermenilere mezalim yapıldığına dair iddiaları her zamanki gibi batılı devletlerin bu işe karışmalarını sağlamak için iyi bir senaryoydu. Buna karşılık, aynı bölgede tahkikat yapan komisyonun olaylar hakkındaki raporu durumun hiçte ermenilerin anlattığı gibi olmadığını kanıtladı.⁵³ Kaldı ki, tehcir sırasında doğu anadolu ermenilerinin sevkleri sırasında görevlerini kötüye kullanan jandarmalar ve memurlar için gönderilen komisyon hakkındaki yazısı Türk hükümetinin ermeni vatandaşlarına değer verdiğini ve onların incinmemesi için gereken her türlü tedbirin alındığının göstergesiydi.⁵⁴

Erzurum'da, Ermeni asıllı hacı Aretoğlu Alfons'un dükkanında yapılan arama ve kazı sırasında bulunan bombalar ile ilgili Erzurum Valiliği telgrafı Ermenilerin sadece Ruslardan silah ve mühimmat almakla yetinmeyip kendilerinin de silah imal ettiklerini göstermekteydi.⁵⁵

⁴⁹ A.T.B.D., 85-2021 (24.04.1915).

⁵⁰ A.T.B.D., 85-2005(24.04.1915).

⁵¹ Uras, a.g.e., s. 616-617.

⁵² A.T.B.D., 85-2006(22.05.1915).

⁵³ A.T.B.D., 85-2004(22.05.1915).

⁵⁴ A.T.B.D., 85-2018(26.09.1915).

⁵⁵ A.T.B.D., 85-2021(01.11.1915).

Yakalanan bir Ermeni asker kaçağının Ermenilerin evlerinde ve işyerlerinde bombalar imal ettiklerine ilişkin ifadesi bulunmaktadır.⁵⁶

İsyan eden Ermenilerin Ruslarla birlikte hareket etmesi doğu anadolu topraklarımızın Rusların egemenliği altına girmesiyle sonuçlanmasına vesile oldu. Osmanlı Devleti bu şekilde gelişen ve Türklerin yaşama özgürlüğünü ortadan kaldırdığı gibi Türklere karşı toplu soykırımlara yönelik Ermenileri zorunlu olarak tehcir ettirmek zaruryeti ortaya çıktı. 14 Mayıs 1915 tarihinde Tehcir Kanunu uygulanmaya konuldu.

“Vakt-i seferde icraât-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyeye ittihâz olunacak tedâbir hakkındaki 27 Mayıs 1915 tarihli bu kanuna göre bu kanun-ı muvakkat ta göre;⁵⁷

1-Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstahkim mevkî kumandanları ahâli tarafından herhangi bir suretle evâmîr-i hükûmete ve müdâfây-i memlekete ve muhâfazâ-yı asâyişe müteallik icraât ve tertîbâta karşı muhalefet ve silâhla tecâvüz ve mukâvemet görürlerse der-âkâb kuvâ-yı askeriye ile şiddetli surette tedîbât yapmaya ve tecâvüz ve mukâvemet-i esâsından imhâ etmeye mezûn ve mecburdurlar.

2-Ordu ve müstâkil kolordu ve fırka kumandanları icâbât-ı askeriyeye mebnî veya casusluk ve hıyânetlerini hissettikleri kurâ ve kasâbât ahâlisini münferiden veya müctemian diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

3-İş bu kanun tarih-i neşrinden itibaren muteberdir.

Gerekli hazırlıklar tamamlanarak derhal sevk işlemine başvurulmuş bu işlem sırasında Türk hükümeti savaş içerisinde olmasına rağmen alınması gereken tüm tedbirleri almıştır. Görevlilerin sevk sırasında azami dikkati göstermesi istenmiş, olabilecek olumsuzluklara karşı görevliler uyarılmışlardır. Nitekim Ermenilerin sevkı esnasında meydana gelen suistimalleri tahkik etmek üzere Temyiz Mahkemesi Reisi Hulûsi Bey'in başkanlığındaki heyete Şura-yı Devlet Azasından İsmail Hakkı Bey'in tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁸ Van vilâyetinin belli yerlerinde yoğun olarak bulunan Ermenilerin güneşe 9 Haziran 1915 tarihinde sevklerinin kararlaştırıldığı, sevk işlemini kolaylaştırmak için ilgili birimlere tebligât yapıldığı, Erzurum'un güneyi ile Bitlis'e bağlı kazalardaki Ermenilerin de sevke dahil edileceği hususlarında Dahiliye Nezâretinden Van ve Bitlis vilayetlerine şifre telgraf gönderilmiştir.⁵⁹

⁵⁶ A.T.B.D., 85-2007(27.05.1915).

⁵⁷ T.İ.T., c. III, Ks. 3 s. 37.(27.05.1915).

⁵⁸ B O A., DH. ŞFR, Ds.58-Gl.38(11.06. 1915).

⁵⁹ B O A., DH. ŞFR, Ds.52-Gl.286.

Erzurum, Van ve Bitlis'teki Ermenilerin Musul Vilâyeti ile Zor ve Urfa sancaklarında tayin edilen yerlere yerleştirilmeleri, güvenliklerinin sağlanması, taşınır mal ve eşyalarını yanlarında götürebilmelerinin sağlanması hususlarına titizlikle uyulması istenmektedir⁶⁰.

Rus hududuna yakın olması dolayısıyla Erzurum'da bulunan Ermenilerin oradan gönderilmelerinin zorunlu olduğu bildirilmekte bu arada Diyarbakır, Harput, Sivas Ermenilerinin ihracına lüzum görülmediği bildirilmektedir⁶¹.

Tehcir sırasında bazı sahtekarlıklara da rastlanmaktadır. Yakalandıktan sonra Süryani olduğunu iddia eden, fakat komiteci olduğu anlaşılan Abrahamın, Tebriz, Aras ve Van bölgesinde bulunan Rus ve Ermeni kuvvetlerinin gerçek amaçlarını belirten bir ifadeside elimizde bulunmaktadır ki ermeni ideal ve amaçlarını ve Rus kuvvetlerinin ermenilerin arkasındaki güç olduğunu ortaya koymaktadır⁶².

Ermeniler tehcir sonrasında da askeri ve siyasi terör faaliyetlerine devam edegelmişlerdir.

Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerinde ilerideki tarihlere baktığımızda durumun Ermenilerin yaptıkları katliamlar açısından farksız olmadığı görülecektir. Ekserisi Kızılkilise Rumlarından olan 150 kişilik bir Ermeni piyade kuvvetinin Bulaklı karyesini işgal ettikleri, mal ve eşyaları yağmaladıkları, köylülerden iki şehit ve iki yaralı olduğu, aynı Ermeni kuvvetlerinin Iğırbiğir karyesi civarındaki Türk mevzilerine saldırmak istedikleri fakat geri püskürtüldükleri anlaşılmaktadır⁶³.

Elviye-i Selâse(Kars, Ardahan ve Batum) dahilinde müslüman ahaliye Ermeniler tarafından yapılan mezâlimin aşırı boyutlara ulaştığı ve bunun bir an önce sona erdirilmesi için Dersaadet'teki Amerika sefirine ve İstikbal gazetesine gönderdikleri⁶⁴ şikayetnamelerden anlaşılmaktadır.

Benzer bir olayda, Nahçıvan ve Şarol havalisinde kırk beş İslâm köyünün Ermenilerin saldırısına maruz kaldığı, Ermeni kıtalarına yazılan gizli emirde görevlerinin tek bir müslüman kalmamaksızın hepsini Aras çayına dökmek olduğunun ifade edildiği, Kağızman eşrafından Arslan Bey ve eşinin burun ve kulakları kesilerek katledilip Kağızman'da teşhir edilmesiyle halkın korkarak dağlara çekilmesi üzerine tüm mal ve eşyalarının Ermeniler tarafından yağma edildiği, Ermeniler tarafından

⁶⁰ B O A., DH. ŞFR. Ds. 53-Gl.93(23.05. 1915).

⁶¹ B O A., DH. ŞFR. Ds. 53-Gl. 129(27.05.1915).

⁶² A.T.B.D., 85-2008(11.06.1915).

⁶³ B O A., HR. SYS. Ds. 2877/48, Gl. 1-4.

⁶⁴ B O A., HR. SYS. Ds. 2877/55, Gl. 1-2.

yapılan zulüm ve vahşet dolayısıyla Erivan, Kars ve Kağızman havalisinden binlerce müslümanın her şeylerini bırakarak Türkiye tarafına geçmeye çalıştıkları, Kağızman'lı Kadı'nın oğlu Aziz ve yanındaki arkadaşıyla ailesinin Ermenilerce elleri, burun, kulak ve dudakları kesilerek vücutlarına cep açılmak ve göğüslerinde derileri soyulmak suretiyle katledildikleri, Ermenilerin Gümrü ve Nahçıvan cihetlerinde bazı İslam köylerini basarak 4000 kadar müslümanı feci bir şekilde katlettikleri 1 Ağustos tarihli şifre telgrafdan anlaşılmaktadır⁶⁵.

Rusların “Ermeni Çeteleri”yle birlikte Hasankale'den hudûd-u asliyeye sürüldüklerinde bebaberlerinde götürdükleri yaklaşık 2000 İslâm ahalisinden bir kısmını öldürüp bir kısmını ülke içlerine sevk ettikleri, Erzurum'da dokuz kişiyi idam edip on dört yaşına kadar olan erkek nüfusu meçhul yerlere gönderdikleri, Pekreç nahiyesinde Ermenilerden oluşan bir mahkemenin 304 kişiyi astığı, Aşkale, Tercan, Ilıca, Tavuskend ve Artvin cihetlerinde İslam nâmına bir şey bırakmadıkları, Van'da Ermenilerin ikiyüz kadar kadın ve çocuğu öldürüp, Mahfuran Deresi'nde sekiz-on bin müslümanı katlettikleri, Narman hududunda Hot karyesi ahalisinin mitralyözlerle tamamen imhâ edildiği, ağır hasta çocukların Bitlis hastahanesinde vahşice öldürüldüğü, Belek karyesinde katledilenlerin cesetlerinin köpeklere yedirildiği, Çukur'da esir edilen kadın ve kızlara tecavüz edilip ihtiyarların yakıldığı, çocukların süngüyle öldürüldüğü katliama dair Erzurum, Bitlis ve Mamûrati'l-Aziz vilayetlerinden değişik zamanlarda gelen telgraflardan anlaşılmaktadır⁶⁶.

Ermeni birliklerinin, müslüman ahali ve askerlerimize zulmettiklerinden bu kötü duruma bir son verilmesine ve altıncı ordudan trenle gitmek mecburiyetinde bulunan on binden fazla asker ve zabitan aynı muameleye hedef olmamalarının temin edilmesi istenmektedir.

Ermenilerin Kars'taki müslümanları çeşitli bahanelerle öldürdükleri, Sarıkamış ve Kars'ta gençleri toplayarak soykırım yaptıkları, önde gelen bir çok kimseyi imha ettikleri, tekâlif-i harbiye adı altında halkın zorla, at, öküz ve davarlarını topladıkları, karşı gelenlerin katledildikleri, ayrıca Zengesar ve Hancıvan civarında halkın silahını toplarken cebir ve şiddet kullandıkları belgelerden açıkça anlaşılmaktadır⁶⁷.

Ermenilerin Tortum'un altmışdört köyünü yakarak 3700 müslümanı şehit ettikleri, mezalimden kurtulan öksüz çocuklarla kimsesiz kadınlardan dört yüzünün kazadaki hayır müesseselerinde ve iki yüzünün de kazadan

⁶⁵ B O A., DH. KMS. Ds. 53-3/15, Gl. 10-18, 21-24.

⁶⁶ B O A., HR. SYS. Ds. 2872/2, Gl. 9-11-17.

⁶⁷ B O A., HR. SYS. Ds. 2877/23, Gl. 1-3.

geçimlerinin sağlandığı⁶⁸ bunların sorunlarına bir an önce çözüm bulunulması isteğiyle hemen harekete geçilmesinin zorunlu olduğu acilen bildirilmektedir.

1918–1920 seneleri arasında Nahçıvan'ın Şeril ve Saderek mıntıklarında Ermeniler tarafından 56 köyde yapılan katliam ve yağmada, 428 kişi katl, 2286 hane yakılıp, 7178 kişinin evsiz kaldığı, 6740 kişinin açlık, çıplaklık ve hastalıktan ölüp, 24 kadına tecavüz edilerek, 3.971.200 pot pamuk, 169.250 koyun ve 47.367 karamal'ında gasbedildiği ayrıca 360 dükkan, 21 okul, 38 mescid ile 21 imalathanenin de yakılmış olduğu, Dere İlyas mıntıkasında ise 54 köyde Ermenilerin uyguladığı soykırımda 57. 240 kişinin katledilip, 9.735 hanenin yakılmış olduğunu gösteren 27 Aralık 1919 tarihli ve liste halindeki raporlardan açıkça anlaşılmaktadır⁶⁹.

Belgeler, Osmanlı Ermenilerinin devletin güney doğusuna göç ettirilmesi kararının alınmasından önce, Osmanlı Devletinin doğusunda ciddi bir ayaklanma hareketinin başlatıldığını ve başlarında Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na mensup Ermeni mebuslar bulunan Ermeni birliklerinin Van'a girerek oradaki Müslüman halkı açıkça katlettiğini göstermektedir. Daha sonra Sevres de yapılan barış görüşmelerinde Ermeniler kendilerine savaşan taraf statüsünün verilmesini resmen talep etmişlerdir. Bu gerçekler ortada dururken, Ermenilerin yaptıkları hiçe sayılarak son derece masumane olarak gösterilmeleri tarihin vicdanını açıkça yaralamaktadır.

Tehcir kanunu ile savaş gerisinde Osmanlı devleti ordularının iki ateş arasında kalmalarının önüne geçilmiş olmaktadır. Buna rağmen Türklere karşı Ermeni kini bitmemiş, Rus ordularıyla işbirliği içerisine girerek, Rus üniforması giymiş Ermeni tedhişçileri, doğu anadolu'da görülmemiş ölçüde zulüm yapmışlardır.

İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'ye göre, 1877–1878 Türk-Rus savaşı'ndan beri Ermeniler siyasi ideallerin peşine düşmüştü. Yunanlılar gibi bir devlet koparabilecekleri ümidini taşımışlardı. Yunanlıların ve Ermenilerin siyasi amaçlarının meşrûiyeti yoktu. Çünkü iki grupta azınlıktaydı. İmparatorluğu bölmeyi amaçlamaktaydılar. Onların bu amacı, Türklere ciddi haksızlık yapılmadan gerçekleşemezdi. Türkler, yerli Ermenilerin Ruslar için “beşinci kol”, olarak çalışabileceğini keşfetmişti. Türkler bu nedenle de Ermenileri savaş bölgesinden çıkarma kararı aldılar. Bu da bir güvenlik önlemi olarak değerlendirilebilir. Benzer koşullarda başka hükümetlerde benzer kararlar aldılar. Mesela Pearl Harbor'da

⁶⁸ B O A., HR. SYS. Ds. 2878 Gl. 48.

⁶⁹ B O A., HR. SYS. Ds. 2878, Gl. 76.

Japonlar, Amerikan üslerine saldırınca Amerika Birleşik Devletleri Japon asıllıları göç ettirmiştir⁷⁰.

Toynbee kaleme aldığı ve Ermeni propagandacılarının en büyük kozlarından birisi olan Blue Book(Mavi Kitap) ile ilgili ilginç bir gözlemini ifade ederken, “.O tarihlerde İngiltere krallığı hükümetinin bu propaganda faaliyetlerinden habersizdim. Sanırım Lrd Bryce’de öyleydi. Belkide bu bir şanstı.Çünkü eğer gözlerimiz açılsaydı sanırım ne Lord Bryce ne de ben İngiltere Krallığı hükümetinin yüklediği bu işi yapardık. Biz bu görevi yerine getirmek için en halis niyetlerle çalışıyorduk. Majestelerinin hükümeti Ermeniler hakkında bir kitap yazılmasını istediğinde Lord Bryce bu siyasal ilişkileri farketmiş olsaydı sanırım teklifi reddederdi. Dürüstlüğüyle tanınan bir insandı. Amerikan kaynaklarına ulaşabiliyordu. Amerikada kendisine büyük saygı duyuluyordu. Eminim ki söz konusu kitabın (Blue Book-Mavi Kitap), yazılmasının gündeme geldiği dönemde bu işin arkasındaki politik güdünün farkına varmış olsaydım Lord Bryce’in dairesine doğru yürürken çok rahatsızlık hissederdim.⁷¹ Bir çok Türk arkadaşım olmuştur ki, onlarla çok yakın dostluklar kurdum. Türklerle aramdaki bu kişisel dostlukları nasıl kurabildim. 1915’te Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni hadisesi hakkında gösterilen tavırlar hususunda Lord Bryce için hazırladığım kitap Türklerle aramdaki kurduğum dostluğun temelini oluşturmaktadır. Ermeni meselesi hakkındaki araştırmalarımda takip ettiğim yol sayesinde bu olayın muhataplarıyla aynı vatani paylaşan insanlarla arkadaşlık kurabildiğim.⁷²

Ermeni Tehciri sırasında Türklerin şiddet uygulamadığını dile getiren Toynbee, Ermenilerin yerli Türk komşuları tarafından böylesi bir muameleye tabi tutulmadıkları açıkça ortadaydı. Bu komşular olayların büyük kısmını pasif bir şekilde izlemişlerdi. Birkaç olayda yerli Türklerin Ermeni dostlarına yardım etmek üzere ellerinden geleni yaptıklarına dair kanıtlarda vardı. İstanbul hükümetinin emriyle Ermeniler yurt dışına çıkartılmıştı⁷³. Aslında yerli insanlarla bağlantısı olmayan jandarmalar ve askerler bu emirleri yerine getirmişlerdi. Bu hakikatler şunu göstermektedir

⁷⁰Ermenilerin iddialarına kanıt olarak gösterdikleri kitap bkz., James Bryce and Arnold Toynbee, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916-Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce**, Uncensored Edition Mavi Kitap’ın yazarından itiraf, Ermeni iddialarına kanıt olarak gösterilen mavi kitabın yazarı İngiliz tarihçi Arnold Toynbee, hatıratında itiraf etti. “...*Kitapların propaganda için hazırlatıldığını bilseydik yapmazdık.* (Arnold Toynbee, **Hatıralar-Tanıdıklarım**), Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

⁷¹Toynbee, **a.g.e.**, s. 174-180.

⁷²Toynbee, **a.g.e.**, s. 282.

⁷³Toynbee burada büyük bir yanılğı içerisine düşmekte ve Ermenilerin yurt dışına çıkartıldıkları ifadesini kullanmaktadır ki, Ermenilerin göç ettikleri bölgeler o tarihte siyasal ve coğrafi olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliği altında olan yerlerdi.

ki, insanlar ilişki içinde oldukları kişilere karşı şiddet uygulamak istemezler⁷⁴.

Ermeni tehciri ile ilgili siyasal gerekçeleride Toynbee eserinde sıralamaktadır. Dikkat edilmesi gereken bir nokta vardırki, o da şudur, Üç kişinin kurduğu hükümetin Osmanlıdaki Ermenilere yaptığı muamelede öne sürdüğü sebepler kişisel değil siyasi idi. Anadolu'nun batısında yaşayan Yunanlılar gibi Ermenilerde bir gün Osmanlı imparatorluğundan kendilerine bir devlet koparabilecekleri ümidini taşımışlardı. Yunanlıların ve Ermenilerin siyasal amaçlarının meşruiyeti yoktu. Çünkü iki grupta Türkler arasında azınlıktaydı. İstekleriyle Türk imparatorluğunu bölmeyi amaçlıyorlardı. Yalnız bu Türk halkına ciddi haksızlıklar yapılmadan gerçekleştirilemezdi. Türk yetkilileri yerli Ermeni toplumunun Rus istilacılar için "beşinci kol" olarak çalışabileceğini keşfetmişlerdi. Ermenileri savaş bölgesinden çıkartmak kararı aldılar. Bu da bir güvenlik önlemi olarak değerlendirilebilir. Benzer koşullar altında başka hükümetlerde benzer kararlar almışlardır. Mesela Pearl Harbour'da Japonlar Amerikan donanmasına saldırdıktan sonra Amerikan hükümeti Japon asıllı Amerikalıları Pasifikten çıkartıp Mississippi havzasına yerleştirmişti⁷⁵.

Birinci Dünya Savaşından sonra Osmanlı Devletinin başkentini de işgal eden müttefiklerin, Ermenilere yapılan eylemlerin zanlıları olarak yargılamak amacıyla Malta adasına götürdükleri zanlıları, bu yöndeki siyasal iradelerine rağmen, haklarında hiç bir suçlayıcı delil bulamadıkları için suçsuz ilan etmeleri bu konudaki görüşümüzün en önemli kanıtıdır. Kaldı ki, Osmanlı Devleti de, zorunlu göç sırasındaki yasa ve talimat dışı uygulamalar ve cürümler konusunda suçlu bulunan bazı görevlileri de zamanında mahkum etmişti.

Hal böyle iken ve tüm arşiv belgelerine İstanbulu işgal ettikleri dönemde sahip olan itilaf devletlerinin Osmanlı devleti aleyhinde kullanabilecek ve Malta'ya sürdükleri Osmanlı aydınlarını suçlayabilecek belge bulamamaları anlamlıdır.

SONUÇ

Türk Milleti tarihi boyunca egemenliği altına aldığı milletlere karşı çok geniş bir hoşgörü ve insani duygularla hareket ede gelmiş köklü ve asil bir millettir. İnsanlar coğrafi sınırların geniş olarak çizildiği bu yaşam alanında huzur, barış ve mutluluk içerisinde yaşamışlardır. XIX. Yüzyılda Şark meselesi kapsamında büyük ve sömürgeci devletler tarafından kışkırtılan Ermeniler, bağımsız devlet kurma hayaliyle yüzyıllar boyunca

⁷⁴ Toynbee, a.g.e., s. 282.

⁷⁵ Toynbee, a.g.e., s. 283-284.

birlikte yaşadıkları Türklere karşı iç isyan ve tertip hareketiyle birlikte bir “Türk kıyımı” başlatmaktan geri durmamışlardır. Türklerin anadolu coğrafyasına geldikleri tarihten itibaren birlikte yaşadıkları Ermeniler, Türklerin asırlardır uyguladıkları hoşgörü ve güven ortamını özellikle XIX. yüzyıla geldiklerinde suistimal etmişlerdir. Türk devleti'nin “*millet-i sâdıka*” adını verdikleri bu toplum, kendilerine sağlanan çok geniş ticari, ekonomik ve sosyal v.b., ayrıcalıklar içerisinde yaşamaktayken, batılı devletlerin kışkırtmalarının da eklenmesiyle birlikte anadolu'da Türk toplumuna yönelik jenosit(soykırım)hareketi içerisine girmiş bulunmaktaydılar.

Ermeni sorunu, çok uzun bir zaman süreci içerisinde Türkiye'nin siyasi, ekonomik, politik, kültürel, askeri unsurlarını meşgul etmektedir. Türkiye çok kısıtlı kaynaklarını bu sorunun çözümüne sarfetmekte ve bu konuda mesâide bulunmaktadır. Ermenilerin Türklere karşı yapmış buldukları insafsız ve insanlıkla ilgisi bulunmayan uygulamalardan örnek vermek suretiyle konuyu esas boyutlarıyla ortaya koymaya ve bundan sonrada konunun Türkiye'nin güvenliği açısından taşıdığı boyutu incelemeyi temel hedef edindik. Konuya bilimsel ve objektif verilerle hareket ederek yaklaşmak şüphesiz ki son derece önemlidir. Türk ve İslam unsurlar arasında yaptıkları katliamlara ve toplu jenosite varacak uygulamalarla iyice çığırından çıkan Ermeni terör çeteleri, savaş içerisinde zorunlu nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırları içerisinde yer alan bugünkü Suriye'ye toplu halde tehcire tabi tutulmuşlardır. Hangi devlet olursa olsun, asırlarca birlikte yaşadığı komşusundan böyle bir hareket gelmesi durumunda gerekli tedbirleri almaktan çekinmezdi. Nitekim Osmanlı devleti'nin Ermenilere karşı aldığı tehcir uygulaması insani bir uygulama niteliğindedir.

Türkler, binlerce yıldır Ermeni kökenli vatandaşlarına dokunmadıkları gibi tam tersine Ermeniler, özellikle doğu anadolu başta olmak üzere birlikte yaşadıkları Türklere karşı toplu soykırıma giriştiler. Bunu sadece belgeler değil, toplum vicdanı da bilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA**A-ARŞİV BELGELERİ****B O A=Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

B O A., DH. ŞFR. Ds.58-Gl.38(11.06. 1915).;**B O A. ,DH. ŞFR.** Ds.52-Gl.286.;**B O A., DH. ŞFR.** Ds. 53-Gl.93(23.05. 1915).;**B O A., DH. ŞFR.** Ds. 53-Gl. 129(27.05.1915).; **B O A., HR. SYS.** Ds. 2822-Gl. 1.;**B O A., HR. SYS.** Ds. 2766-Gl. 73.;**B O A. HR. SYS.** Ds.2749- Gl.17.;**B O A. HR. SYS.** Ds.2792-Gl. 70; **B O A. HR.SYS.** Ds. 2792-Gl.70.;**B O A . HR. SYS.,** Ds. 2826-Gl.24.;**B O A . HR. SYS.** Ds. 216- Gl. 43.;**B O A., HR. SYS.** Ds. 2759-Gl. 68.;**B O A. HR. SYS.** Ds. 2791-Gl. 50.;**B O A. HR. SYS.** Ds. 2780-Gl. 22.; **B O A. HR. SYS.** Ds. 2735-Gl.13.;**B O A HR. SYS.** Ds. 2872-Gl.2-9-11-17.;**B O A., HR. SYS.** Ds. 2877/48, Gl. 1-4.;**B O A., HR. SYS.** Ds. 2877/55, Gl. 1-2.;**B O A . HR. SYS.** Ds. 193-Gl. 14.;**B O A., HR. SYS.** Ds. 2872/2, Gl. 9-11-17.;**B O A., HR. SYS.** Ds. 2877/23, Gl. 1-3.;**B O A., HR. SYS.** Ds. 2878 Gl. 48.;**B O A.,HR. SYS.** Ds. 2878, Gl. 76.;**B O A HR. SYS.,** Ds. 2744-Gl. 8(13.11.1890).;**B O A . HR. SYS.** Ds. 2846-Gl. 18.;**B O A. Y. PRK. PT.,** Ds.10-Gl.80.; **B O A. Y. PRK. HR.,** Ds. 22-Gl. 22.;**B O A. Y. PRK. PT.,** Ds. 15-Gl. 158; **B O A. Y. PRK. PT.,**Ds. 15-Gl. 137.;**B O A Y.PRK. ZB.** Ds. 18-Gl. 10.;**B O A Y..PRK.TŞF.** Ds. 4-Gl.92.;**B O A. A. MKT., MHM.,** Ds. 628-Gl. 15**B O A. A. MKT.MHM.** Ds. 535-Gl.17.;**B O A. A. MKT. MHM.,** Ds. 628-Gl. 33.;**B O A. Y. PRK. ML.** Ds. 16-Gl. 35.; **B O A. Y..PRK.TKM.** Ds. 36-Gl.44. ;**B O A. Y..PRK.TKM.** Ds. 36-Gl.44.;**B O A., A. MKT. MHM.,** Ds. 628-Gl. 42.;

B O A., HR. HU. Ds.122-Gl. 6(06.03.1915);**B O A., HR. HU. KR.** Ds.122-Gl.4(21.03.1915);**B O A., DH. KMS.** Ds. 53-3/15, Gl. 10-18, 21-24.;

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi=A.T. B. D.

A.T. B. D., 85-1999(25.02.1915).;

A. T. B. D., 85-2001.(27.02.1915);

A.T.B.D., 85-2019(03.04.1915).;

A.T.B.D., 85-2021 (24.04.1915).;

A.T.B.D., 85-2005(24.04.1915).;

A.T.B.D., 85-2006(22.05. 1915).;

A.T.B.D., 85-2004(22.05.1915).;

A.T.B.D., 85-2018(26.09.1915).;

A.T.B.D., 85-2021(01.11.1915).;

A.T.B.D., 85-2007(27.05.1915).;

A.T.B.D., 85-2008(11.06.1915).;

B-TETKİKLER VE İNCELEMELER

ADAMS, James, **The March of Democracy-The Rice of the Union**, New York, 1932.

ADIVAR, Halide Edip, **Turkey Faces West**, New Hawen, 1930

ADKINSON, Laura, **Great Britain and the Kemalist Movement for Turkish Independence**, Michigan 1958.

AHMET CEMAL PAŞA, **Memoirs of a Turkish Statesman(1913-1919)**, New York 1922.

AKGÜN, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, **Atatürk Yolu**, I, Ankara 1998.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991.

ATAMİN, Sarkis, **The Armeian Community**, New York 1955.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Üçüncü Adam-Enver Paşa**, c. III, Ankara 1977.

BAİLEY, Frank Edgar, **British Policy and the Turkish Reform Movement A Study in Anglo-Turkish Relations**, Cambridge 1942.

BARTON, James, **Stroy of Near East Relief(1915-1930)**, New York 1930.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1963.

BOYACIYAN, D., **Armenia**, New Jersey, t.y.

BROVE, Castol, **Presentation of the Greeks in Turkey Since the Beginning of the Europsan War-Armenian Hellenic Society**, New York 1918.

BRYCE, James and Arnold Toynbee, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916-Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce**, Uncensored Edition

BULLARD, Sir Reader, **Britain and the Middle East**, London 1951.

COOK, Ralp Elliot, **The United States and the Armenian Question**, Ohio 1957.

DANIEL, Robert, **Amerikan Philanthropy in the Near East 1820-1960**, Ohio 1970.

De NOVO-John A., **American Interest and Policies in the Middle East 1900-1939**, Minn 1963.

EVANS, Laurence, **Türkiye'nin Paylaşılması(1914-1924)**, İstanbul 1972.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, "Ermeni Probleminin Doğusunda Amerikan Protestan Misyonerlerinin Rolü", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003.

GIDNEY, James. **A Mandate for Armenia**, Ohio 1967.

GORDON, Leland, "The Turkish American Controversy over Nationality", **American Journal of International Law**, 25/IV, 1931.

GÜRÜN, Kamuran, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, İzmir 1983.

_____, **Armenian File**, London 1983.

HARBORD, James G. **American Military Mission to Armenia**, New York 1920.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara 1990.

HOVANNISIAN, Richard, **The Republic of Armenia**, Vol. I, University of California Press, 1971.

HOWARD, Harry, **The Partition of Turkey 1913-1923**, Oklohamo 1931.

KARAL, Enver Ziya, **Armenian Question**, Ankara 1975.

_____, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962.

KARPAT, Kemal, **Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics**, Madison University of Wisconsin Press 1985.

_____, **Turkey's Politics**, Princeton 1959.

KEDOURIE, Elie, **England and the Middle East-The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921**, London 1956.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika**, Arba Yayınları, İstanbul 1991.

KOCAŞ, Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1967.

KURKJIAN, Vahan, **A History of Armenia**, New York 1959.

MAYEWSKY, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, (Türkçeye çeviren:Azmi Süslü), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.

MCCARTHY, Justin, **Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire**, New York University Press, New York 1983.

MIRAK, Robert, "Armenian Emigration to the United States to 1915", **Journal of Armenian Studies**, I/I, 1975.

NALBANDIAN, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement**, Los Angeles 1963.

OSCANYAN, O., **The Sultan and His People**, New York 1857.

Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000.

SALT, Jeremy, "The Narrative Gap in Ottoman Armenian History", **Middle Eastern Studies**, 39/I, 2003.

SARAL, Ahmet Hulki, **Türkiye'de Ermeni Meselesi**, Ankara 1972.

SARKISYAN, A., "Genocide in Turkey", **History of the World War**, c.III/16, London-Eylül 1970.

SHAW, Stanford-Ezel Kural, **History of the Ottoman Empire**, Cambridge 1977.

SONYEL, Salahi, **The Ottoman Armenians Victims of Great Power Diplomacy**, London 1987.

SÜSLÜ, Azmi, **Armenians and the Destruction of the Ottoman Empire**, Ankara 1993.

_____, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Van 1982.

ŞAHİN, Recep, **Essai Sur la Politique Religieuse et Culturelle de la Grande-Bretagne dans les Communautés Orthodoxes Grecques et Armeniennes de l'Empire Ottomane et sur les Reformes d'Europeanisation entre le Traite de Berlin(1878) et le Traite Lausane (1923)** These Doctorat, Universite de Paris IV, Sorbonne-1978

_____, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, Ötüken Yay., İstanbul 1988

ŞİMŞİR, Bilal, **Şehit Diplomatlarımız**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.

TIBAWI, A.L., **American Interest In Syria**, Clendon Press, Oxford 1966.

TOYNBEE, Arnold, **Hatıralar-Tanıdıklarım**, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

Türk-Ermeni İlişkileri-21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bir Bakış, (Haz. Berna Türkdoğan), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

URAS, Esat, **The Armenians in History and the Armenian Question**, İstanbul 1988.

YILDIRIM, Hüsametdin, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara 2000.

ZEIDNER, Robert, "Great Britain and the Armenian Question", **International Journal of Middle East Studies**, c. VII, 1976.